

12.Валидов А. З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. – Петроград, 1915.

13.Каримов Ғ. Шавқий поэзиясининг реалистик кучи // Шарқ юлдузи. 1963. №2. Б.44-46

14.Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худаяр-хана). - Ташкент: Фан. 1973.

15.Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.

16.Носиров О. Шавқий Намангонийнинг янги кўлёмаси. “Ўзбекистон маданияти” газетаси. 1965 йил 3 ноябрь сони.

17.Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. -Тошкент: Рухафзо, 1998.

18.Лутфиллаев Ҳ., Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги тарихи назми манбаларда. - Тошкент: Академнашр, 2016.

19.Тухфатул Обидин ва унсун ошиқин. Тошкент., 1911.

Қўқон хонлигида амлок ва хон ерларидан фойдаланиш тартиблари.

Холматов Мухсин Мўйдинович.

ҚўқонДУ “Тарих” кафедраси катта ўқитувчиси.

Тел: +99890-507-89-58 E-mail: xolmatovm1966@gmail.com

М. Мадаминов, ҚДУ талабаси

Аннотация: Ушбу мақолада Қўқон хонлигида мавжуд бўлган ер ҳуқуқи ва ер эгалиги шакллари, давлат ва хон ерларини, солиқ ва мажбуриятларни тарихий манбалар асосида таҳлил қилиш ва ёритиб беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: ер ҳуқуқи, ер эгалиги, ер эгалиги шакллари, давлат ерлари, хусусий ерлар, солиқлар, мажбуриятлар, хирож, танобона, амлок, закот, коранда.

Аннотация: В данной статье предпринята попытка проанализировать и осветить существующие земельные права и формы собственности на землю,

государственные и ханские земли, налоги и повинности в Кокандском ханстве на основе исторических источников.

Ключевые слова: земельное право, землевладение, формы землевладения, государственные земли, частные земли, налоги, повинности, рента, танобона, собственность, закят, коранда.

Abstract: This article tries to analyze and cover the existing land rights and land ownership forms, state and khan lands, taxes and duties in the Kokand khanate on the basis of historical sources.

Keywords: land law, land tenure, forms of land tenure, state lands, private lands, taxes, obligations, rent, tanobona, property, zakat, koranda.

Кўқон хонлиги иқтисодиётининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этади. Аҳолисининг кўп қисми ўтроқ ҳаёт кечириб, қишлоқларда, шаҳар атрофларида деҳқончилик билан шуғулланганлар. Қипчоқлар хонлигининг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этишлари натижасида ярим (ўтроқ) кўчманчи ҳаёт кечиришган, шунингдек шаҳар ва қишлоқларга яқинроқ жойларда кўчиб юришга ҳаракат қилганлар. Қирғизлар ва қозоқлар эса кўчманчи халқлардан эди.

Қишлоқ хўжалиги хонлик иқтисодиётининг асосини ташкил қилади. Деҳқончилик маҳсулотлари хонлик ўтроқ аҳолисининг озиқ-овқат манбаи бўлиб, майда хунармандчилик саноати учун хом ашё вазифасини бажарган, четга олиб чиқилган. Хонлигининг кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудларида асосий манба чорвачиликдан иборат бўлган. Қишлоқ хўжалигининг иқтисодий тузилиши ва ривожланиш йўналишлари натурал хўжаликка асосланган эди. Қишлоқ хўжалик экинларидан буғдой, арпа, жўҳори, шоли ва бошқа экинлар етиштирилган. Буғдой, айниқса шоли жуда қиммат турган, шунинг учун А.Миддендорф «жўҳори камбағалда умид уйғотади»[1.—Б:243], яъни камбағалнинг асосий овқати эканлигини таъкидлаб ўтган.

Техника экинларидан асосийси пахта ҳисобланар эди. 1813-1814 йилларда Қўқонда бўлган элчи Филипп Назаров «Қўқон ва бутун Қўқон хонлиги пахта ва тут дарахтларига жуда ҳам бойдир»[2. – Б:51] деб таъкидлаган эди.

Бутун мусулмон мамлакатларида, Қўқон хонлигида ҳам ерга нисбатан мулк ҳуқуқий жиҳатдан фақат давлатга тегишлидир. Ернинг олий эгаси хон ҳисобланиб, фақат унинг рухсати билангина хусусий ва жамоа ерларига эгалик ташкил этилган.

Хонликда иккита ер эгалиги шакли мавжуд: давлат ва хусусий ер эгалиги. Хусусий ер эгалиги шахсий ва вақф ер эгалигига бўлинган.[3.-Б:46]

Бутун ер давлатники ҳисобланганлиги учун ҳам хусусий мулкдорларга ер эмас, балки унинг маҳсулоти-экинлар ва иморатлар кирар эди. Мулкдорлар ҳосилнинг бешдан бир қисмини солиқ тарзида ҳукмдорга берар эди. У амалдорлар ёки ҳарбий хизматчиларга тўланадиган ойлик (маош) хизматини ўтар эди.

Амлок ерлар олий ҳукмдор хонга тегишли бўлиб, ҳамма ишлатиладиган ерлар, далалар ва боғлар, яйловларга тўлиқ давлат эгалик қилар эди. Амлок ерларининг катта қисми бевосита ишлаб чиқарувчилар-деҳқонлар ўртасида ижара шаклида кенг тақсимланиб берилган, деҳқон умрини охирига қадар ижарачи бўлиш ҳуқуқига эга бўлган ва ҳамма солиқларни тўлашга, давлат мажбуриятларини бажаришга маъсул эди. Амлок ерларининг эгаларида доимий ердан фойдаланиш ҳуқуқи сақланиб қолган, аммо тўлиқ мулк ҳуқуқи қўлга киритилмаган.

Хонликда ер солиғи-рента шакли ўрнатилган бўлиб, у тўғридан-тўғри деҳқонлар томонидан давлатга тўланган. А.Л.Куннинг маълумотига қараганда, расмий солиқлар қуйидагилардан иборат бўлган: натурал хирож ёки ўндан бир солиқ, закот-товардан олинадиган савдо солиғи ва ҳайвонлар ҳисобидан олинадиган солиқ, бозорда савдогарлардан олинадиган солиқ, тарози солиғи, дарёдан ўтиш учун солиқ, туз божи ва яна махсус солиқлар ҳам бўлган.

Вилоят ҳокимларига хирож ва танобона солиқларини олиш ҳуқуқи берилган эди. Худоёрхоннинг охирги даврларида (1865-1875йй) хон хазинасига ҳар йили бир ярим миллион рублга тенг солиқ тушарди.[4. – Б:5]

Агар хонликда амлоқдор уч йил мобайнида ердан фойдаланмаса хирож (ижара) солиғи тўламас эди ва амлоқдор ерга эгалик қилишдан маҳрум этилар эди. Бундан келиб чиққан ҳолда, биринчидан Қўқон хонлигида амлоқдорнинг амлоқ ерларга эгалиги ҳуқуқи алоҳида бўлиб, давлатнинг фармойишларига қарам ҳисобланган. Иккинчидан, бу ерларга эгалик қилиш ҳуқуқи абадий эмас эди, агар ерга ишлов бериш тўхтатилса, ер давлатга қайтариб олинган, амлоқдорнинг ерга бўлган ҳуқуқи тўхтатилган.

Амлоқ ерлар шаклига яқин турувчи навбатдаги ер эгалиги кўриниши «хон ерлари» (хоннинг удел ерлари) деб номланади. А.Л.Троицкая Қўқон хонлигининг архив материалларини атрофлича ўрганиб, хон ерларини учта гуруҳга ажратади:[5. – Б:56]

- 1) даромади хон саройи учун сарфланадиган махсус ажратилган ерлар;
- 2) ов қилинадиган ерлар;
- 3) хон ва унинг оила аъзоларига қарашли ерлар.

Қўқон хонлигидаги асосий даромади хон саройи учун сарфланадиган махсус ажратилган хон ерлари хос ёки хослик деб юритилган. Хослик ерларидан солиқ фақат хон қарори билангина олинган. Солиқлар ҳокимга эмас, хоннинг ўзига ёки сарой амалдорларига топширилган.

Хон ерларини ишлатиш учун ижарачиларга берилган, шу билан биргаликда ижарачилар ҳашар (ишлаб бериш) рентасини қабул қилганлар, мардикорларни ёлланма меҳнатидан кам ҳолларда фойдаланилган. Архив ҳужжатларида ижарачи ва мардикор иккита термин бўйича учрайди: чекчи ва коранда.

Ижарачилар асосан хонга яқин бўлган кишилар, бойлар, қишлоқ оқсоқоллари, бошлиқлари, мирзалар, хожилар ва бошқа кишилардан иборат

бўлади. Ижарачилар эса ўз ерларини яна ижарага беришган. Уларнинг ёлланма ишчилари шу ерда яшаганлар.

Ижарачилар ва мардикорлар ердан фойдалангани учун солиқ тўлашган. Улардан хирож икки марта ундириб олинган: биринчиси, умумий ҳосилнинг ҳисобидан (ҳосил йиғиштирилгандан сўнг), иккинчиси эса, мардикорнинг фойдасидан. Ижарачи ва мардикор етиштирган ҳосилнинг умумий ҳисобидан олинган солиқ эса хирожи деҳқон деб номланган. Шунингдек, бу солиқ хирожи карондаи тан ёки қисқартириб хирожи тан деб ҳам юритилади.

Хон ерларида ҳашардан кенг фойдаланилган: Қўқон хонлигидаги ҳашар ишлари хон ерларида йилда ўтказилган. Деҳқонлар ҳашарда ўз отлари, хўкизлари, арвалари ва меҳнат қуроллари билан иштирок этишган. Хон девони ҳашар пайтида қишлоқ аҳолисини рўйхатини тузиб, ана шу асосда деҳқонлар навбатма-навбат ҳашарга чиқишган. Ҳар бир деҳқон йилда уч кун ишлаб бериши шарт эди.

Хулоса сифатида шуни айтиш керакки, Қўқон хонлигида давлат ва хон ерлари асосий давлат ҳудудларидаги ишланадиган ерларининг кўпчилик қисмини ташкил этган ва бу ерлардан олинадиган даромадлар хонлик хазинасининг асосий манбаларидан бири бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882
2. Назаров Ф. Записки о народах изимлях средней часты Азии. М.; 1968.
3. Джамгерчинов Б. Очерки политечиской истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966
4. Кун А.Л. Очерки Кокандского ханства. 1877.
5. Троицкая А.Л. Архив кокандских ханов XIX в . М; 1968 (каталог содержит около 5 тыс, документов архива какандском ханов XIX века).